

FRIEDRICH MAX MULLER'İN DARWİNCİ EVRİM FİKRİNE YAKLAŞIMI

İbrahim Ethem Karataş

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı

Özet: Evrim teorisi, XIX. yüzyılda doğan diğer insan bilimlerini etkilediği gibi dinbilimlerini de etkilemiştir. Henüz kurulma aşamasında olan Dinler Tarihi, kendisiyle ilgili dini materyale evrimci bakış açısıyla yaklaşmıştır. Nitekim dinler tarihinin kurucusu olan Friedrich Max Müller (1823-1900), kendisini bir evrimci olarak niteler. Ona göre insanoğlunun dini serüveni, ilkel bir aşamadan başlamış ve çağdan çağa büyüyerek günümüz modern dinlerine ulaşmıştır. Müller, her ne kadar insanlığın ilkel bir başlangıçtan günümüze doğru tekâmül ettiği noktasında Charles Darwin'le (1809-1882) hemfikir olsa da onun, tüm canlıların tek bir atadan ortaya çıktığı ve insanın maymundan türemiş olduğu şeklindeki argümanlarını eleştirir. Müller'e göre evrim fikri, Darwin'den önce de bilinen bir hakikattir. Bunun yanında Darwinci evrim fikri, insanlığın maymundan türediği ve yaratılışın tesadüfen olduğu şeklindeki düşüncesinde hatalıdır. Makalede Friedrich Max Müller'in evrim anlayışı belirlenmeye çalışılacak ve onun Darwinci evrim fikrine yönelttiği eleştiriler ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Dinbilimleri (Dinler Tarihi), Max Müller, Evrim, Darwin

Friedrich Max Müller's Approaches to the Darwinian Evolution

Abstract: The theory of evolution has influenced on religious studies like as the other humanitarian sciences that was arised in XIX. century. The history of religions that was established in those days has been approached to the religious material by the evolutionary viewpoint. Besides, Friedrich Max Müller (1823-1900) who was the founder of the history of religions characterizes himself as an evolutionist. To him religious story of human being began in a primitive stage and has grown up to today's modern religions day by day. Although Müller agrees with Darwin's opinion that mankind has evolved from a primitive stage, he criticizes a few aspects of Darwinian theory of evolution that all living things has emerged from a single ancestor and human beings descended from apes. According to him the idea of evolution was a reality that was known before Darwin. In addition the Darwinian theory of evolution is wrong in the idea of the fact that humanity descended from apes and the creation was accidentally occurred. In this article, Friedrich Max Müller's understanding of evolution will be tried to determine and his criticisms to the Darwinian idea of evolution will be discussed.

Key words: Science of Religion (History of religions), Max Müller, Evolution, Darwin

موقف فريدريك ماكس مولر إزاء نظرية التطور الداروينية

الملخص: أثرت نظرية التطور في العلوم الدينية مثلما كان لها تأثير في العلوم الإنسانية الأخرى، التي نشأت في القرن التاسع عشر. تناول تاريخ الأديان الذي كان في بداية مرحلة التأسيس المواد الدينية الخاصة به بوجهة نظر تطورية. فريدريك ماكس مولر هو مؤسس تاريخ الأديان، (١٨٢٣ - ١٩٠٠) يعرف نفسه تطورياً. بالنسبة له أن مصائر الناس الدينية قد بدأت في مرحلة ابتدائية فوصلت الآن إلى الأديان الحديثة بعد تطورها من قرن إلى آخر. رغم موافقة مولر على تشارلز داروين (١٨٠٩ - ١٨٨٢) في أن تكامل البشرية نشأت من صورة بدائية و تطورت إلى يومنا هذا ينتقد الدلائل القائمة على أن كل الكائنات الحية من جذر واحد و أن البشرية تنحدر من القرد. يعتقد مولر أن فكرة التطور حقيقة عرفت قبل داروين. فضلاً عن ذلك أن فكرة التطور خاطأ في رؤية انحدار البشرية من القرد و كون الخلق عشوائياً. في هذه المقالة ستدرس نظرية التطور لفريدريك ماكس مولر و انتقاداته الموجهة إلى فكرة التطور لداروين. الكلمات المفتاحية: العلوم الدينية (تاريخ الأديان)، ماكس مولر، نظرية التطور، داروين.

Giriş

Friedrich Max Müller, 1823 tarihinde Almanya'da dünyaya gelmiştir. 1843'te Leipzig Üniversitesinden mezun olan Müller, üniversite öğrenimi sırasında, felsefe, karşılaştırmalı filoloji, antropoloji ve psikoloji alanlarında eğitim görmüştür. O, 1846 yılında İngiltere'ye yerleşmiş ve orada dilbilimi ve dinler tarihi alanlarında araştırmalar yapmıştır. 1854'ten itibaren Oxford Üniversitesi'nde dil, mitoloji ve dinler tarihi dersleri veren Müller, 1856'da dinler tarihi alanında yazılan ilk eser olan *Essays on Comparative Mythology*'i (Karşılaştırmalı Mitoloji Denemeleri), 1873'te de bu bilim dalının teorik temellerinin atıldığı ilk eser olan *Introduction to the Science of Religion*'i (Din Bilimine Giriş) yayımlamıştır. Takip eden yıllarda, bu alanla ilgili pek çok eser yazmış; ayrıca *The Sacred Books of the East* adlı elli ciltlik külliyyatın hazırlanmasına öncülük etmiştir.

Max Müller, dinbilimi alanında yaptığı çalışmalar nedeniyle, dinler tarihi disiplininin (*religionsswissenschaft*) kurucusu kabul edilir. Zira XIX. yüzyıla kadar, akademik anlamda bir dinler tarihi disiplininin varlığından söz edilemez. Bu döneme kadar pek çok bilim adamı, dinlerin tarihî yönüyle ilgilenmesine rağmen, hemen hemen hiçbiri, onu bağımsız bir disiplin olarak ele almayı düşünmemiştir.¹ Bu bağlamda Max Müller, dinler tarihinin felsefe, teoloji, filoloji ve antropoloji gibi diğer bilim dalları arasında, kendi başına bir disiplin olarak yer alması için pek çok eser kaleme almış ve çeşitli konferanslar vermiştir. Ayrıca bu alanla ilgili tarihsel verilerin incelenmesi konusunda, birtakım metot ve yöntem önerileri sunmuştur. Onun metot olarak öne sürdüğü unsurlardan birisi, evrimci bakış açısidir. Nitekim o, zamanın diğer ilim adamları gibi, yaptığı din incelemelerinde, bu bakış açısını bir yöntem olarak kullanmış ve buna bağlı olarak dinlerin doğuş gelişmesiyle ilgili bir sistem ortaya koymuştur.²

1 Joseph Mitsuo Kitagawa, "The History of Religions in America" *The History of Religions Essays in Methodology*, ed. Mircea Eliade ve J. M. Kitagawa, Chicago, 1959, s.18.

2 İbrahim Ethem Karataş, *Friedrich Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi) 2006, İzmir, s. 16, 41

Evrım Fikrinin Dinbilimlerine Girişı

Friedrich Max Müller, Johann Gottfried von Herder (1744 -1803), Friedrich Schelling (1775-1854), George Wilhelm Friedrich Hegel (1770 -1831) ve Daniel Schleiermacher (1768 - 1834) gibi filozof ve ilim adamlarının öğretilerinin hakim olduğu bir ortamda yetişmiştir. Bu dönemde evrim ya da tarihi gelişim fikirleri, filozofların ve bilim adamlarının üzerinde müzakere ettiği konulardandır. Sözü edilen filozoflara göre tabiat ve insanlığa ait kültür unsurlarında bir tekâmülün varlığı inkar edilemez bir gerçektir. Aslında tabiatta bir değişimin olduğu ve her şeyin ilksel bir atadan tekâmül neticesinde ortaya çıktığı fikri, ilkçağ filozoflarından beri bilinen bir konudur. Ancak Aydınlanma devrinde, evrim ve tekâmül düşüncesi, bir paradigma şekline dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde tabiat bilimlerinde, varlıkların atom ve hücre şeklinde en küçük birimlere kadar ayrılabilceği ve tabii fenomenlerdeki değişkenlik ve çeşitliliğin, tabiat kanunları ile çözümlenebileceği düşüncesi doğmuştur. Aynı şekilde doğadaki değişkenlik ve çeşitlilik, nasıl tabiat kanunları yoluyla anlaşılabiliriyorsa, insanlığa ait kültürel unsurlar da insan aklında kaynağını bulan doğal hukuk, doğal ahlak ve doğal din kavramıyla anlaşılmalı çalışılmıştır. Bir başka deyişle örneğin siyaset felsefesinde tabii hukuk kavramı ortaya çıktığı gibi, dini felsefe alanında da tabii din kavramı ön plana çıkmıştır. Bu süreç nihayetinde dinin vahiy fikri olmaksızın, doğal yolla ele alınmaya başlanmasını, yani dinlerin doğuşu ve gelişmesiyle ilgili yapının ancak din ve inancın temel elementlerine inilerek çözülebileceği kanaatinin doğmasını sağlamıştır.³

Tabii din fikri, Aydınlanma döneminin, dini koyu bir akılcılıkla ele alma çabasının bir ürünüdür. İlk başlarda dinlerin özünü kavramak maksadıyla ortaya atılan bu kavram, zamanla dinlerin ortak özelliklerini bünyesinde barındıran “evrensel din” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Tabii din savunucuları, vahyin otoritesini reddederek evrensel dinin daha üstün olduğunu ve tanrının da sadece insan anlayışı yoluyla kavranabileceğini söylemişlerdir. Onlara göre âlemi ve tüm varlıkları yaratan bir Tanrı vardır. Ancak insan,

³ Kamuran Birand, “Dinin Mahiyeti Üzerine” *A.Ü.İ.F.D. V-IV*, Ankara, 1959, s. 122; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1994, s. 362

Tanrı'nın varlığına vahiy yoluyla değil tabiattan yola çıkarak ulaşmış olmalıdır. Bunun yanında dinin tohumları insanın doğasında yerleşik halde mevcuttur. Tarihi dinler de bir bakıma onun tezahürleridir. Yani tarihi değişiklikleri içinde ortaya çıkan bütün dinlerin özünde, bu prensip mevcuttur.⁴

Aydınlanma filozofları, dinin tetkikinde bu şekilde vahyin otoritesini reddetmiş ve dinin mahiyetini akıl ile keşfetmeye çalışmışlardır. Bir başka deyişle bu dönemin düşünürleri, tabii din ile mevcut tarihi dini birbirinden ayırmışlar ve vahyin yardımı olmadan tüm tarihi dinlerin altında yatan, akıl tarafından algılanabilecek bir evrensel din ya da bir tabii dini araştırmaya koyulmuşlardır. John Locke (1632–1704) ve David Hume (1711–1776) başta olmak üzere İngiliz deistleri, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778), Voltaire (1694–1778), Denis Diderot (1713–1784) ve d'Alambert (1717–1783) gibi Fransız filozofları, C. Wolf (1679–1754), ve G. E. Lessing (1729–1781) gibi Alman filozofları, bu problemi tartışmışlardır.⁵ Örneğin bunlardan Locke, akıl yoluyla elde edilen tabii tanrı bilgisini vahyin de destekleyeceğini düşünmüştür. Hume ise dinin anlamını, menşei bakımından incelemiştir. Dini, tarih anlayışla ele alan Lessing, Locke gibi tabii din ile vahiy dinini uzlaştırmaya çalışır. Ona göre vahiy, Tanrı'nın insanlığı eğitmek için kullandığı bir araçtır. Aslında akıl, vahyin gösterdiğini kendiliğinden de bulabilir, ancak bu çok uzun bir süreçte gerçekleşir.⁶

Aydınlanma devrinde ortaya çıkan tabii din kavramı, içinde zımnen evrim fikrini de barındırır. Konuyla ilgili olarak dönemin, G. Vico (1668–1744), Diderot ve Hume gibi filozoflarının, insan zihninin geliştiği ve bu gelişimin ilk basamaklarında insanın daha saf ve doğal bir karaktere sahip olduğu şeklindeki evrimci fikirlerini hatırlamak gerekir. Onlara göre, insanın tanrı fikrine ulaşması, bu evrim

⁴ Müller, *Natural Religion*, s. 53; Friedrich Max Müller, *Introduction to the Science of Religion*, Londra, 1882, s. 70; Peter Byrne, *Natural Religion and The Nature of Religion, the Legacy of Deism*, Londra, 1991, s.1; Birand, agm. s. 122; Gökberk, *age*. s. 362; Cain, agm, s. 13

⁵ Wach, *age*. s. 256; Kitagawa, "The History of Religions in America". s. 16; Sharpe, *age*. s.14; Eliade. agm. s. 111; *Science of Religion*, s. 70; *Natural Religion*, s. 53; Demirci, *age*. s. 41

⁶ Byrne, *age*. s. 97, 114, Gökberk, *age*. s. 367

sürecindeki gelişimine paralel olmuştur. Örneğin Hume, insanlığın tanrı fikrine korku ve ümit duyguları neticesinde ulaştığını, buradan politeizme sonra da monoteizme doğru yol aldığını söylemiştir.⁷

XIX. yüzyıl, evrim fikrinin, dil, ahlâk ve hukuk gibi insanlığa ait kültürel öğelerin hemen hemen her alanına uygulandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu dönemde dine de evrimci anlayışla yaklaşılmıştır. Bu anlayışın oluşumunda filoloji, antropoloji, tarih ve felsefe kökenli bilim adamı ve filozofların etkisi vardır. Örneğin Hegel ve Schlaiermacher gibi felsefeciler, dinlerin gelişimci fikirlerle ele alınmasında önemli rol oynamışlardır. Hegel, dini ve felsefî incelemelerinde dünyanın dini geleneklerinin, doruğunda en mükemmel din Hıristiyanlık olmak üzere bir merdivenin basamakları gibi evrimsel bir şekilde ele alınması gerektiğini düşünmüştür. Benzer bir düşünce Schlaiermacher'ce de savunulmuştur.⁸

XIX. yüzyılda evrimci görüş konusunda asıl etkiyi ise Charles Darwin sağlamıştır. O, 1859'da yayımladığı ve evrim teorisini konu alan *Türlerin Kökeni* adlı kitabıyla hem bu teorinin popülerleşmesine hem de konuyla ilgili tartışmaların hararetlenmesine neden olmuştur. Onun bu eseri, evrimci teorinin tabiat alanında bir ispatı olarak görülmüştür.⁹ Nitekim ondan etkilenecek 1868'de *Natürliche Schöpfungsgeschicht* (Tabii Yaratma Tarihi) isimli eserini yazan Ernst Haeckel'a (1834–1919) göre evrim teorisi, teolojik ve amaca yönelik açıklamaları yürürlükten kaldırıyor ve organizmaların menşini sadece tabii nedenlere dayandırarak açıklama imkânı veriyordu.¹⁰ Söz konusu ispat, evrim fikrinin insanlığa ait kültürel unsurlara uygulanabileceği konusundaki cesaretleri arttırmıştır. Böylece onun eserinde ortaya koyduğu evrim teorisi, tüm yüzyılı etkilemiş ve bundan sonra insanlığın kültürüne, bu doğrultuda oluşan yeni

⁷ David Hume, *The Natural History of Religion*, sec. 1, 2, www.utm.edu/research/hume. Erişim tarihi: 02. 09. 2000

⁸ Eric J. Sharpe, *Comparative Religion, a History*, London, 1975, s. 20, 25; Joachim Wach, *Din Sosyolojisi*, çev. Enver Günay, M. Ü. İ. F. Yayınları, İstanbul, 1995, s. 256; Cain, agm. s. 15

⁹ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995, s. 50

¹⁰ Eliade, age. s. 51; Cain, agm. s. 29; Günay Tümer, "Çeşitli Yönleri İle Din", *A.Ü.İ.F.D. c. XXVIII*, 1986, s. 238

değerlerle bakılmaya başlanmıştır.¹¹ Artık bundan sonra, değişik kökenden gelen ilim adamlarının hemen hepsi menşe kavramıyla, yani kültürel fenomenin tarihi başlangıcı ve gelişimi konusunda ilgilenebilirlerdir.¹² Yüzyılın gelişen pozitivist ve evrimci paradigmasının sosyal bilimlerdeki bir uzantısı olarak din de, evrimci-tarihselci bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bir başka deyişle, XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve bir bilim olma arzusu güden dinbilimleri, elde ettiği dinsel materyale, diğer kültür unsurları gibi “evrensel gelişme kanunu” ya da “evrim teorisini” uygulamıştır. Bu bakış açısına göre tarih, belirli evrimsel süreçlerden geçmiştir. Buna göre din de basit bir başlangıçtan günümüze kadar bir gelişme süreci göstermiştir. O halde dinin ilk şeklini görebilmek için, ilkel denenen kimselerin inanışlarına bakmak gerekir.¹³ Nihayet bu bakış açısı, dinin kökeni ve gelişmesiyle ilgili fetişizm, animizm, totemizm ve atalara tapınma gibi popüler teorilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Dinlerle ilgili araştırmalarda evrimci teoriyi ilk uygulayan, antropolog Edward Burnett Tylor’dur (1832–1914). O, her ne kadar direkt olarak Darwin’e bir atıfta bulunmasa da onun evrim teorisini dikkate almıştır. O ve diğer antropologlar, insanlığın kaba ve daha az kompleks bir yapıdan, daha rafine formlara doğru gelişim gösterdiğini öne sürmüşlerdir. Buna göre din de insan kültürüne ait diğer kurumlar gibi basit bir safhadan günümüzün modern dinlerine doğru gelişim göstermiştir.¹⁴ Tylor, 1871’de *Primitive Culture* adlı eserinde, dinin menşesinin “animizm” olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵ Bu konuyu ele alan diğer bir isim, Herbert Spencer’dir (1820–1903).

¹¹ Sharpe, age. s. 25

¹² Volkhard Krech, “From Historicism to Functionalism: The Rise of Scientific Approches to Religions Around 1900 and Their Socio-cultural Context” *Numen, (International Review for the History of Religions)*, vol: 47, No: 3, Leiden, 2000, s. 245; Eliade, age. s. 57

¹³ Eric J. Sharpe, “Comparative Religion”, *Encyclopedia of Religion (ER)*, Ed. Mircea Eliade, New York, 1986–1987, c. 3, s. 578; Friedrich Max Müller, *Introduction to the Science of Religion*, London, 1882, s. 97

¹⁴ Edward. B. Tylor, *Primitive Culture*, London, 1903, c. I, s. 424; Sirvapella Radakrishnan, *East and West in Religion*, London, 1967. 14; Sharpe, age. s. 48

¹⁵ Tylor, age. s. 425; Sharpe, age. s. 53; Sharpe, *50 Key Words Comperative Religion*, London, 1971 s. 2

Spencer, *First Principles* (İlk İlkeler) adlı eserinde, âlemin ve insanlığın evrimini açıklamaya çalışmıştır. Ona göre dinin menşeyini, “atalara tapınma” teşkil eder.¹⁶ Aynı şekilde Auguste Comte (1798–1857), dinin kökeni konusunu, insanlığın gelişimini açıklamak üzere ortaya attığı “üç hal kanunu”nda ele almıştır. Ona göre insanlığın zihni gelişimi üç döneme ayrılır: ilki dini; ikincisi, metafizik; üçüncüsü de pozitif dönemdir. Dini dönem de kendi arasında fetişizm, çoktanrıcılık ve tektanrıcılık olmak üzere üç döneme ayrılır. Böylece Comte, fetişizmi dinin gelişiminde ilk basamak olarak görür.¹⁷ Yüzyılın sonlarına doğru, Emile Durkheim (1818–1917) ve Sigmund Freud (1856–1939) dinin kökeninin totemizm olduğunu söylemişlerdir. Durkheim’e göre, totemizmin kaynağı, insanın hayran olduğu toplumun kendisidir. Toplum, inançların ortaya çıkmasına yardımcı olur; çünkü birbirine yakın, birlikte yaşayan insanlar “şenlik kaynaşması” içinde kutsal olanı yaratma yeteneğine sahiptir.¹⁸ Freud’e göre ilkçağlarda yaşanmış ve zamanla unutulmuş bir ilksel baba cinayeti, tıpkı psikolojide geriye itilmiş nesnelere gün yüzüne çıkması gibi kollektif bilinçaltından bilinç sahasına gelerek bir tanrı fikri oluşturmuştur. Zamanla bu maktul baba, totemle özdeşleştirilmiş, buradan da tanrılaştırılan kahramanlar ortaya çıkmış, bu da yerini politeizme ve sonra da tektanrıcılığa bırakmıştır. Yani Tanrı, aslında yüceltilmiş babadan başkası değildir.¹⁹

Gelişim ya da evrim fikri, akademik hayatına filoloji çalışmaları ile başlayan, ancak asıl ününü dinler tarihinin kurucu babası olarak elde eden Max Müller’in de, dinbilimi ve filoloji araştırmalarında

¹⁶ Herbert Spencer, *The Principles of Sociology*, New York, 1897, c. I, 286, 294; Krech, agm. s. 247, 248

¹⁷ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay, İstanbul, 2001, s. 33; Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, çev. Hasan Katipoğlu, İstanbul, 1997, s. 55; Andrew Von Hendy, *Modern Construction of Myth*, Blomington, USA: İndia Üniversty Press, 2001, s. 83; Gökberk, age. s. 464; Rafealla Pettazzoni, *Tarıya Dair*, der. ve çev: Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 18

¹⁸ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2005, s. 253

¹⁹ Sigmund Freud, *Hız. Musa ve Tektanrıcılık*, çev. Kamuran Şipal, Cem Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 204; Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Niyazi Berkes, İstanbul, 1971, s. 212

önemli bir yer tutar. Nitekim o, bu iki bilim dalının araştırma sahasında gelişim olgusunun tarihsel olarak izlenebileceğini öne sürer. O, “*bir şeyin başlangıcı bilinmedikçe anlaşılmaz, sözü eski bir sözdür*” der.²⁰ Dolayısıyla ona göre din, ilk ortaya çıktığı en derin kaynaklarına kadar incelenmedikçe tam olarak anlaşılmış sayılmaz.²¹

Evrim ya da gelişim kavramının önemini bu düşüncelerle dile getiren Müller, tarihsel gelişim olgusunu, öncelikle dilbilimi alanında yaptığı araştırmalarda izleme olanağı elde etmiştir. Ona göre, insanoğlunda bir bütünün iki ayrı parçası olarak gördüğü dil ve düşüncenin bir başlangıç noktası vardır. Bu iki unsur, söz konusu başlangıç noktasından günümüze kadar bir gelişim göstermiştir. Zira ona göre ilkel dönemdeki dil, bir bakıma çocukçadır. Yani bu dönemde insanlar, çocuklar gibi düşünür, çocuklar gibi anlar ve çocuklar gibi konuşurlar. Bu bakımdan o, “*eğer biz, çocukların dilini büyüklerin diliymiş gibi anlamaya çalışmakta ısrar edersek, eski olanı modern dile çevirmeye kalkarsak hata yapmış oluruz.*”²² der. Ayrıca o, “*antikitenin dili, çocukların dili gibidir ve biz, sınırsız (infinite) ve kutsal olanı çok soyut terimlerle anlamaya çalışırsak göğe merdiven dayamaya kalkan çocuktan ne farkımız olur?*” diye sorar.²³ Müller’in bu sözleri, Lucien Levy Bruhl’un (1857–1939) ilkel insanın düşünce tarzını, ilkel zihniyet ya da mantık öncesi zihniyet olarak nitelendirdiği değerlendirmelerini hatırlatmaktadır. Bruhl, insanlığı zihniyet bakımından ilkel toplumlar ve medeni toplumlar olarak iki ana gruba ayırır. İlkel zihniyet, medeni zihniyetten tamamen farklıdır. Onun zihni yapısını “mantık öncesi düşünme” ve mistik katılıma meyleden “mistik düşünce” belirler. Mistik düşünce ve mantık öncesi düşünme ile ilkel insan, vasıtasız ve içsel bir kavrama yeteneğine sahip olmaktadır. İlkel insan, dış dünya ile bir çeşit

²⁰ Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India*, London, 1891, s. 3, 226

²¹ Müller, *Natural Religion, The Gifford Lectures*, Londra, 1889, s. 27

²² Müller, *Introduction to the Science of Religion*, s. 192

²³ Müller, *age*, s. 204

mistik iştirake angaje olduğundan günümüzdeki anlamda mantıklı düşünceye sahip değildir.²⁴

Müller'e göre her dilbilimi araştırmacısı bir evrimcidir; çünkü o nereye baksa, evrimin işleyişinin izlerini görecektir. Zira insanı diğer canlılardan ayıran en bariz özelliklerden biri olan dil, insanda sonradan ortaya çıkmış ve zamanla gelişmiş bir yetenektir. Nitekim 1856 yılında Belçika'da La Namlette mağarasında bulunan bir Neandertal insanının kafatasını inceleyen Prof. de Mortillet²⁵, beynin dili yöneten kısmının bu kafatasında bulunmadığını söylemiştir.²⁶ Bu da sonuç olarak, dilin insanoğlunda bir başlangıcının olduğunu ve zamanla geliştiğini gösterir. Aynı zamanda bu durumu tüm dilbilimi araştırmacıları, bir hakikat olarak kabul eder. Bu nedenle Müller'e göre bir dilbilimi araştırmacısı, aynı zamanda bir evrimcidir. Hatta Darwin'in evrim fikrinin belki de en çok doğrulandığı yer dilbilimi araştırmalarıdır.²⁷

İnsanı diğer canlılardan ayıran dil ve düşünce gibi iki önemli öğeye Müller, dini de ekler. Yani ona göre, din de düşünce ve dille aynı dönemde görülmeye başlamış ve günümüze kadar bir gelişim göstermiştir. O, Hegel, Spencer, Heackle ve Tylor gibi din konusunda doğru bir karara varabilmek için, onun geçmişte ne olduğunun ve günümüzdeki hale nasıl geldiğinin incelemesi gerektiğini düşünür. Bu bakımdan din, ilkel insanlar arasında ilk ortaya çıktığı andan itibaren kendi tarihi gelişimi içinde izlenmelidir.²⁸ Ancak bu konuyu incelerken Müller'in referans aldığı ilkeller, diğer araştırmacıların dayandığı ilkellerle aynı değildir. Diğerleri, özellikle Tylor gibi antropologlar yaşayan ilkelleri referans alırken Müller, görüşlerini daha çok geçmiş dönemin insanlarına dayandırır. Ona göre ilkel insan yeryüzündeki ilk insan da değildir. İlkel insan, ilk faaliyetleriyle işaretler bırakan insandır. İnsan zihninin bıraktığı ilk işaretler

²⁴ Edward- Evans Pritchard, *İlkelerde Din*, Öteki Yayınevi, çev. Hüsen Portakal, Ankara, 1998, s. 96; Eliade, age. s. 23

²⁵ Louis Laurent Gabriel de Mortillet (1821 – 1898), Fransız arkeolog ve antropolog.

²⁶ Müller, *The Science of Thought*, Londra, 1887, s. 86

²⁷ Müller, age, s. 89, 92

²⁸ Müller, *Natural Religion The Gifford Lectures*, s. 214

de daima dilde somutlaşmıştır. Çünkü ona göre insan zihninin gelişim tarihi, dilin tarihiyle başlar. İnsan için dilden daha eski bir şey olamaz. Bu bakımdan ilkel insan akıllı, zeki ve konuşan insandır.²⁹

Müller, yaptığı tarihsel incelemeler sonucunda dinin, ilkel bir yapıdan monoteizme doğru ilerlediğini düşünür. Bu yapının ilk basamağında, ilkel insanın tabiat nesnelерinin arkasındaki kutsal fikrini keşfetme çabaları yer alır. İnsanoğlu, düşünce ve dilin ortaya ilk çıktığı dönemlerde ateş, güneş, yıldırım gibi tabii objelerin arkasında, onu aşan bir “sınırsız” olduğunu keşfetmiştir. Bu bakımdan o, sınırsız ya da kutsal fikrine, kendi çabaları neticesinde ulaşmıştır. Yani kutsal ya da tanrı fikri ona –vahiy anlayışında olduğu gibi– dışarıdan gelmemiştir. İkinci basamakta, henoteizm, politeizm ve monoteizm safhalarını da içeren “Fiziki Din” ve “Antropolojik Din” safhası yer alırken son aşamada, “Psikolojik Din” safhası yer alır.³⁰

Görüldüğü gibi F. M. Müller, bir dinler tarihçisi olarak, değişik kökenden gelen diğer çağdaşları gibi, insanlığın dini serüvenini evrimsel bir bakış açısıyla ele almıştır. Yani ona göre dinin bir kökeni, ilkel bir başlangıcı vardır. Dolayısıyla din konusunda doğru bir karara varabilmek için onun bu ilk hali tarihsel veriler incelenerek tespit edilmeli, daha sonra da tarihi gelişim süreci ele alınmalıdır. Bu bakımdan Müller, zamanın ana gündemini oluşturan bu teori konusunda temelde Darwin’le aynı görüştedir.³¹ Hatta Darwinizm’in bir (entwicklung) “gelişme” anlamında anlaşılması durumunda, kendisinin bir Darwinci bile sayılabileceğini ifade eder.³²

O, kendi görüşlerini, Darwin’le uyduğu ve ondan ayrıldığı noktaları *Düşünce Bilimi* (Science of Thought) adlı eserinde detaylıca ele almıştır.

²⁹ *The Science of Thought*, s. 83, 85; *Selected Essays on Language, Mythology and Religion*, c. I, s. 4; *Antropological Religion*, s. 186; *Contributions to the Science of Mythology*, s. 12; *Origin*, s. 73

³⁰ Karataş, *age.* s. 139, 140

³¹ Müller, *The Science of Thought*, s. 94

³² Müller, *age.* s. XI

Müller'in Darwin'den Ayrıldığı Noktalar

Müller, yukarıda da ifade edildiği gibi temelde Darwin'le aynı fikirdedir. Yani tabiatta ilkel olandan mükemmel olana doğru bir gelişmenin olduğu fikri onda da mevcuttur. Ancak o bir tabiat bilimci olmamasına rağmen, Darwinci evrim teorisinin, bazı temel argümanlarını ve felsefi sonuçlarını eleştirir.³³ O, öncelikle Darwin'in evrim teorisinin kurucusuymuş gibi gösterilmesine itiraz eder. O, *"böyle bir kabul, bir kere şu ana kadar gelmiş geçmiş tüm filozoflara hakaret sayılır."* der.³⁴

Darwinizm'e göre evrim sürecinde tüm organik varlık türleri, günümüzün tüm karmaşık türleri, bir tek canlı atadan türemiştir. Aslında Darwin'in ortaya attığı bu teori yeni bir şey değildi. O, canlıların ortaya çıkışını açıklama iddiasında bulunan kadim teorilerden birisi idi. Buna göre, başlangıçta bir kaos veya her şeyin var olmasını mümkün kılan bir ihtimaliyet alanı vardır ve varlık sahasında görülen her şey buradan gelişmiştir. Bunun karşısında yer alan diğer teoriye göre ise her varlık türünün kendisinden türediği bir ilksel (primordial) atası vardır. Yine bu teoriye göre herhangi bir maddeden veya yokluktan diğer varlıkları yaratan bir yaratıcı vardır. Bir yaratıcı veya her varlığın kendisinden türediği bir atasının olduğunu ileri süren bu görüş, varlık sahasında görülen tüm canlıların, kesin çizgilerle ya da "genel yasalar" (broad lines) yoluyla birbirinden ayrıldığını düşünür. Her türü diğerinden ayıran bu yasalar, dünyadaki uyum ve mantıklı düzenlilik, daima onu ortaya koyan ilk kaynağa ya da yaratıcıya işaret eder. Müller'e göre dini ve mitolojik açıklamalar genelde bu yöndedir.³⁵

Yaratılışın bir kaosla başladığını öne süren Darwinizm, bu kaosu iyi düzenlenmiş bir kozmosa dönüşmesi hadisesini içten gelen bir uygunluğa (inherent fitness) veya daha sonradan Tabii Ayıklanma (Seleksiyon) ya da Kalıtım olarak adlandırılan şeye atfeder.³⁶ Darwin'den binlerce yıl önce Empedokles, tabiata intibak edenin

³³ G. Radick, "Darwin on Language and Selection", *Selection*, Vol. 3, Num. 1/ Budapest, November, 2002, s. 7

³⁴ Müller, age, s. 90

³⁵ Müller, age, s. 98

³⁶ Müller, age, s. 98

daima baskın geleceğini, diğerinin ise yok olacağını belirtmişti.³⁷ Yani bu şekliyle evrimin babası aslında Darwin değil, Emplodekles idi.

Müller, aslında Darwin'in Türlerin Kökeni adlı kitabının ilk baskısında, "... dünyada yaşayan her organik varlık, içine yaşam soluğu üflenmiş bir ilksel formdan türemiştir" dediğini belirtir. Fakat o, sonraki baskılarda "yaşam soluğu üflenmiş" cümlesini çıkarmıştır.³⁸ Müller'e göre onun bu tutumuyla demek istediği, aslında bu konunun insan aklının sınırlarını aştığını belirtmektir.³⁹ Darwin, bu sözleriyle zımnen bir yaratıcı fikrini ima ettiği halde, Darwinciler ondan çok daha ileri gitmiştir. Darwinizmin savunucularından Haeckel gibiler, bir yaratıcı fikrinin ilmi olmadığını ve sadece ilksel bir formun yeterli olduğunu dile getirmişlerdi. Buna göre yaşayan organik varlıkların, inorganik maddeden kendiliğinden evrimleştiği şeklindeki teori Darwin'in olmaktan ziyade Darwinci bir üründür.⁴⁰

Müller'e göre evrende mantıklı bir tasarımın, düzenliliğin ve uyumun olduğu kesindir. Bunu görme yeteneğine sahip olan herkes görür ve kendisine göre ya mitolojik ya da felsefi bir açıklama bulmaya çalışır. Mitolojik açıklama oldukça basittir: Buna göre, akıl sahibi bir yaratıcı, akli bir dünya yaratmıştır. Felsefi izah tarzı ise bir yaratıcı fikrini genelde reddeder. Fakat bu düzen ve gayeliliğin sebebine de tatminkâr bir açıklama getiremez.⁴¹

Müller, kâinattaki bu düzenliliğin ve mantıklı tasarımın kaynağını bir yaratıcıya bağlayarak izah etmeye çalışan görüşün, diğer teorilere nazaran daha avantajlı olduğunu ve pek çok problemi ortadan kaldırdığını belirtir.⁴² Bunun yanında geleneksel dinlerin sunduğu zati bir yaratıcı fikri, değişim fikrini reddettiği için bu izah tarzı onu tatmin etmemektedir. Müller, bu konudaki kanaatinin, tüm spekülasyonlara kayıtsız kalan ilk Budistlerinki gibi olduğunu söyler. Zira Goatama Budda, yaratıcı bir tanrıdan hiç bahsetmemiştir. Bu ba-

³⁷ Müller, age, s. 98, Gökberk, age. s. 35

³⁸ Müller, age, s. 105

³⁹ Müller, age, s. 111

⁴⁰ Müller, age, s. 107

⁴¹ Müller, age, s. 99, 100

⁴² Müller, age, s. 100, 107

kımdan Budizm, ateist dinler sınıfına dâhil edilmiştir.⁴³ Müller'e göre yaratma hadisesi insan anlayışı tarafından tam olarak kavranamaz. Bu konuda yapılan tüm konuşmalar da ancak antropomorfik ya da mitolojik bir dille yapılabilir.⁴⁴

Müller'in evrim konusunda Darwincilere itiraz ettiği ikinci konu, onların evrimin tek bir ilksel hücreden başlayıp günümüzün karmaşık türlerine doğru ilerlediğini iddia etmeleridir.⁴⁵ Bu iddia Müller'e göre Darwin'den ziyade Darwinci bir iddiadır. Çünkü Darwin, söz konusu kitabının ilk baskısında, her varlık türü için ayrı atanın mevcudiyetini kabul eder. Nitekim o, kitabında "... hayvanlar için dört ya da beş ata, bitkiler için de aynı sayıda ilksel ata vardır" ifadesini kullanmıştır.⁴⁶ Fakat o, kitabının ilk baskısında yer alan bu ifadeleri daha sonra çıkarmıştır. Dolayısıyla o ve takipçilerine göre, bütün organik varlıklar, bir tek ilksel hücreden türemiştir.

Müller'e göre, tüm varlıkların aynı atadan türediği fikri yanlıştır. Ona göre tüm canlılar, tek bir organik maddeden değil, birkaç ilksel atadan türemiş olmalıdır. Yani her tür, kendi ilksel atasından türemiş, ayrı varlıklar halinde başlayan evrim böylece ayrı varlıklar şeklinde sürmüştür.⁴⁷ Dünyada var olan her şey, balıklar, sürüngenler, memeliler ve kuşlar geçmişte ne ise günümüzde de öyledir.⁴⁸ Müller, bu konudaki kanaatini dilbiliminden elde ettiği bulgularla destekler. Buna göre Darwinizmin bu iddiası, dilde de tüm kelimelerin ilksel bir kökten türediği şeklindeki teoriyi anımsatır. Oysa o, mevcut her dilin, bir dil ailesi gurubunun üyesi olduğunu ve her dil ailesinin bir diğerinden ayrı özelliklere sahip olduğunu söyler. Bu da dil ailelerinin bir ilk dilden türemediğinin göstergesidir.⁴⁹

⁴³ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, 2000, s. 184; Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1993, s. 133

⁴⁴ Müller, age, s. 101

⁴⁵ Müller, age, s. 92, 93

⁴⁶ Müller, age, s. 105

⁴⁷ Müller, age, s. 94

⁴⁸ Müller, age, s. 102

⁴⁹ Müller, age, s. 95

Müller'in Darwin'in evrim teorisinde karşı çıktığı üçüncü konu, insanın maymundan türediği şeklindeki görüştür. Müller'in kabul ettiği evrim fikrine göre her canlı türü, kendi ilksel atasından türemiştir. Buna göre bir kere farklı canlı türleri arasında, onları koruyan genel çizgiler (broad lines) vardır. Bazen bir tür, başka bir türe yaklaşabilir ama kendi türünün genel hatlarını hiçbir zaman aşmaz. Mesela hayvana özgü davranışlar gösteren bitkiler vardır fakat bunlar temel kaideleri etkilemeyen nadir ve kısmi istisnalardır. Bunlar tabiatın genel planının düzenliliği ile çatışmayan istisnalar dır.⁵⁰ Nasıl gökkuşağının renkleri birbirine yaklaşıyor fakat karışmıyorsa, tabiattaki herhangi bir tür de bir diğerine yaklaşabilir, fakat onlar arasında mutlaka birtakım ayrılıklar mevcuttur ve bunlar asla aşılamaz. Bir fizikçinin gözünde bir maymun, insana son derece benzer gelebilir, fakat bu benzerlik, insanın bir maymundan geldiğini göstermez.⁵¹

Evrım teorisine göre tabiatta başarılı ve seri bir gelişme olmasına karşın bu gelişme bazı noktalarda duraksıyordu. Buna göre bir hücre, bir amipe dönüşünce orada kalmakta; başka bir hücre, amip safhasında kalmayıp yeni bir safhaya geçmekte; başka bir hücre de bu safhada kalmayıp bir dördüncü safhaya geçmekte ve böylece, Prosimia (Yarı Maymun), sonra Monoceron (Kuyruklu Maymun), oradan Antropoid (Goril) ve Pithecanthropus (Maymun İnsan) ve son olarak Anthropus (İnsan) safhasına ulaşmaktaydı. Müller, böyle bir düşünceye karşın şöyle bir soru sormaya hakkımız olduğunu söyler:

“Eğer tabiatta bir kere öylece kalan (karar kılan) artık değişmiyorsa veya değişen sadece belli kurallara göre değişiyorsa bu durumda tabiatta ilk insanın atası olan Pithecanthropus (maymun insan) niye mevcut değildir? Diyelim ki böyle bir canlı bulundu, bu yine de insanın atasını açıklayabilecek mi? Bunu açıklamak için maymun gibi bir insan bulmalıydık, fakat bizim şu ana kadar bulduğumuz sadece konuşma yeteneği olmayan bir maymundur.”⁵²

⁵⁰ Müller, age, s. 112, 113

⁵¹ Müller, age, s. 114

⁵² Müller, age, s. 116

İnsanın maymundan geldiği fikrini reddeden Müller'e göre, onu maymundan ayıran en önemli özellik, düşünce ve onun tezahürü olan dildir. Dil ve düşünce birbirinden ayrılmaz.⁵³ O, konuyla ilgili kanıtın, ancak insanda mevcut olan dil yeteneğine bakılarak elde edilebileceğini düşünür ve geride başka hiçbir iz bırakmamış olan ilkel insanın dil yeteneğine baktığımızda, bu özelliğin diğer bir varlıkta olmadığını söyler.⁵⁴

Darwinciler, insanın hayvandan türediğini ifade ederken aynı zamanda, hayvanların da zihni melekeye ve bir çeşit dile sahip olduğunu iddia ederler. Bu bakımdan onlara göre insandaki dil biricik değildir ve onu hayvandan ayıran en önemli nitelik değildir. Nitekim Darwin, "*canlı ve bağlı fikirlerin birbirini izlemesi, herhangi bir dilin yardımı olmadan zihinden geçebilir. Bunu köpeklerin uzayan rüyalarından çıkartabiliriz*" der.⁵⁵ Ayrıca ona göre insan, zihninden geçeni ifade etmek için dilini kullanan ve az çok başkasının dediğini anlayabilen tek hayvan değildir. Zira tabiatta maymun ve diğer pek çok hayvan, duygularını ifade eden değişik sesler çıkarır.⁵⁶ Müller, Darwinizmin bu görüşlerinin gerisinde, John Locke'un insan zihninin bir tabula rasa olduğu fikrinin yer aldığını belirtir. Nitekim Locke'a göre tüm bilgilerimizin kaynağı, duyu verileridir. Bilginin elde edilmesinde akıl ikinci plandadır. İnsan, doğuştan herhangi bir bilgi getirmez.⁵⁷ Dolayısıyla Darwincilere göre insanlar da hayvanlar da tüm bilgileri duyular yoluyla elde eder. Bu bakımdan hayvanla insan arasında çok önemli bir fark yoktur.⁵⁸

Müller'e göre, düşünceyi oluşturan temel unsurlar, duyumlar, algılar, kavramlaştırmalar ve isimlendirmelerdir. O, konuyla ilgili görüşlerini Kant'ın epistemolojik görüşlerine dayandırır. Nitekim Kant, duyularla elde edilen izlenimlerin insan davranışlarının açıklanmasında yetersiz kaldığını söylemiştir. Duyu izlenimleri tek ba-

⁵³ Müller, age. s. 119, 163

⁵⁴ Müller, age. s. 94

⁵⁵ Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev: Orhan Tuncay, İstanbul, 2002, s. 84

⁵⁶ Darwin, age. s. 81

⁵⁷ Gökberk, age. s. 334; John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul, 1996, s. 63

⁵⁸ Müller, age. s. 119

şına duyum karmaşasından başka bir şey değildir. Onlar, ancak bizdeki uzay ve zaman denilen sezgi kalıpları ve kategoriler ya da zihin kalıpları sayesinde gerçek algılara dönüşür.⁵⁹ Müller, Kant'ın bu düşüncelerinden hareketle, “*kavramsal bir yorum olmadan algılar, isimlendirme olmadan da kavramlar imkânsızdır*” der.⁶⁰ İsimler olmadan kavramların olmayacağı fikri, Müller'in elindeki en önemli kozdur. Buna göre insanda mevcut olan dile en gelişmiş hayvan dahi sahip değildir. Bu, hayvanla insan arasında mevcut olan en önemli bariyerdir. Tabiatı bir tür, başka bir türe yaklaşabilir; ancak onları koruyan aradaki bariyer asla aşılamaz. Bir başka deyişle, tabiatı pek çok hayvan, biyolojik olarak insana benzeyebilir ve bazı hususlarda insana özgü davranışlar sergileyebilir. Ancak bu durum, onlarla insan arasında bulunan temel farklılıkları ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla bu durumda insanın hayvandan türemiş olması imkânsızdır.⁶¹

SONUÇ

Tarihsel gelişim düşüncesi ya da evrim fikri, ilk çağlardan beri farkında olunan kavramlardır. Ancak insanlığın kültürel unsurlarının ele alınması bağlamında en yoğun gündeme geldiği dönem Aydınlanma ve sonra da dinler tarihinin kurulduğu dönemdir. Kurulma aşamasında Darwin'in de etkisiyle Tylor, Spencer, Tiele gibi pek çok bilim adamı, dinler tarihinin kendisine konu olarak seçtiği dinin kökeni meselesine, hep evrim fikri ışığında yaklaşmışlardır. Dinler tarihinin kurucusu unvanına sahip olan Friedrich Max Müller'e göre de gelişim ya da evrim kavramı, din bilimleri araştırmacısı için kabul edilmesi gereken bir kavramdır. Bu kavram benimsenmeden dinlerin doğuşunu ve gelişimini incelemek mümkün değildir. Zaten insan toplumlarında genel olarak dinin doğuşu ve gelişiminin tarihsel seyri bizatihi din bilimleri araştırmacısını bu kabule zorlar. Bu bakımdan o, evrimci bakış açısıyla yaptığı hem filolojik hem de dini

⁵⁹ Müller, age. s. 125; Gökberk, age. s. 395, 400

⁶⁰ Müller, age. s. 125

⁶¹ Müller, age. s. 126

araştırmalar neticesinde, dinlerin gelişimi ile ilgili bir sistem ortaya koymuştur. Ancak Müller, temelde insanlığın ilkel bir yapıdan günümüze doğru geliştiği konusunda Darwin'le aynı fikirde olmasına rağmen, onun savunduğu biyolojik evrim fikrine karşı çıkar. Zira ona göre, bir evrimden söz edilebilir; fakat bu evrim, bizzat Tanrı'nın eliyle ve bir plan dahilinde gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- Andrew Von Hendy, *Modern Construction of Myth*, Blomington, USA: India Üniversty Press, 2001
- Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Kursları*, çev. Erkan Ataçay, İstanbul, 2001
- Charles Darwin, *İnsanın Türeyişi*, çev. Orhan Tuncay, İstanbul, 2002
- David Hume, *The Natural History of Religion*, sec. 1, 2, www.utm.edu/research/hume. Erişim tarihi: 02. 09. 2000
- Edward. B. Tylor, *Primitive Culture*, London, 1903, c. I
- Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, 2000
- Emile Boutroux, *Çağdaş Felsefede İlim ve Din*, çev. Hasan Katipoğlu, İstanbul, 1997
- Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*, çev. Fuat Aydın, İstanbul, 2005
- Eric J. Sharpe, *Comparative Religion, a History*, London, 1975
- Eric J. Sharpe, "Comparative Religion", *Encyclopedia of Religion (ER)*, ed. Mircea Eliade, New York, 1986–1987, c. 3 (574–580)
- Eric J. Sharpe, 50 Key Words, Comparative Religion, London, 1971
- Edward- Evans Pritchard, *İlkelerde Din*, Öteki Yayınevi, çev. Hüsen PORTAKAL, Ankara, 1998
- Friedrich Max Müller, *Introduction to the Science of Religion*, London, 1882

- Friedrich Max Müller, *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India*, London, 1891
- Friedrich Max Müller, *Natural Religion, The Gifford Lectures*, Londra, 1889
- Friedrich Max Müller, *The Science of Thought*, Londra, 1887
- G. Radick, "Darwin on Language and Selection", *Selection*, Vol. 3, Num. 1 / Budapeste, November, 2002 (7-16)
- Günay Tümer, "Çeşitli Yönleri İle Din", *A.Ü.İ.F.D.* c. XXVIII, 1986 (333-339)
- Günay Tümer – Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1993
- Herbert Spencer, *The Principles of Sociology*, New York, 1897, c. I
- İbrahim Ethem Karataş, *Friedrich Max Müller: Hayatı, Eserleri ve Dinler Tarihindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi) İzmir, 2006
- Joachim WACH, *Din Sosyolojisi*, çev. Enver Günay, M. Ü. İ. F. Yayınları, İstanbul, 1995
- John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul, 1996
- Joseph Mitsuo Kitagawa, "The History of Religions in America" *The History of Religions Essays in Methodology*, ed. Mircea Eliade ve J. M. Kitagawa, Chicago, 1959 (1-35)
- Kamuran Birand, "Dinin Mahiyeti Üzerine" *A.Ü.İ.F.D.* V-IV, Ankara, 1959 (15-134)
- Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1994
- Mircea, Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Konya, 1995
- Rafealla Pettazzoni, *Tanrıya Dair*, der. ve çev.: Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002
- Seymour Cain, "Din Çalışmalarının Tarihi", *Batıda Din Çalışmaları*, ed. Ömer Mahir Alper, İstanbul, 2002 (11-75)
- Sigmund Freud, *Hız. Musa ve Tektanrıçılık*, çev. Kamuran Şipal, İstanbul, 1998
- Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Niyazi Berkes, İstanbul, 1971
- Sirvappella Radakrishnan, *East and West in Religion*, London, 1967

Volkhard Krech, "From Historicism to Functionalism: The Rise of Scientific Approches to Religions Around 1900 and Their Socio-cultural Context" *Numen, (International Review for the History of Religions)*, vol: 47, No: 3, Leiden, 2000 (245–265)

